

HRVATSKA I EUROPSKI IZAZOVI OD 1860-IH DO SVRŠETKA VELIKOG RATA (1918.)

STJEPAN MATKOVIĆ

Od 1860-ih do svršetka Velikog rata Europa je bila samo jedna metafora. Iza europskog naziva nalazila se ili vrijednosna ideja jedinstvene civilizacije koja pronosi najviši stupanj kulture i duh slobode ili zemljopisna oznaka. U njemu su se stalno očitovali kodovi zajedničkih vrijednosti, ali stvarnost je isticala razlike. Kad je riječ o politici tu nije bilo mjesta za jedinstvenu misao. Europa kao politički pojam nije postojala. Samo su malobrojni sanjali o suradnji koja bi pokrila čitav Stari kontinent i preusmjerila njegovu energiju prema drugačijim smjerovima, nego što su tada vladali. Tek nakon prvog obračuna u Velikom ratu pojavit će se zrela i razrađenija misao o paneuropskom povezivanju.

Mišljenja sam da trebamo krenuti od poznate konstatacije da su u političkom životu Europe dominirale velesile. Šest velikih država – pretežno monarhija - odlučivale su o glavnim kretanjima na kontinentu. Stoga možemo zaključiti da se pojam Europe najčešće vezivao uz tumačenja vanjskih politika velesila. Sukladno tome, dolazi nam drugo obilježje s kraja 19. st. a to je prevlast modela imperijalizma koji nastoji proširiti moć i prevlast neke velesile i to zauzimanjem teritorijalnih područja ili neizravnim nadzorom nad političkim i gospodarskim životom određenog prostora. Vrhunac ekspanzije je izvan Europe i ona omogućuje europskom Koncertu da ima premoć u svijetu, ali istodobno ne donosi i postignutu ravnotežu, tog ključnog pojma međunarodnih odnosa, čime bi bio zajamčen dugotrajniji mir. Pokret kolonijalne ekspanzije stigao je početkom 20. st. gotovo do svojeg kraja. Međutim, to je razdoblje i dalje za veliki dio europskih naroda vrijeme potrage za konstituiranjem nacionalnih država po uzoru na zapadnoeuropsko područje tako da su nacija, uz neizbježni topos, bili ključni čimbenici za razumijevanje arhitekture Starog kontinenta.

Neoboriva je činjenica da je u drugoj polovici 19. st. započeo proces prilagođavanja ubrzanom tehnološkom razvoju, mehanizmima integriranog tržišta i europskim pravnim normama. Taj proces stvaranja modernog kapitalističkog sustava nije bio nimalo jednostavan jer je podrazumijevao slamanje tradicionalnih društvenih struktura i povišeni stupanj međunarodne međuovisnosti. Velika transformacija prema industrijskom, tržišno orijentiranom društvu izazvala je svojevršno demoliranje postojećih niti u društvenom tkivu. Dioba seljačkih zadruga poticala je duboki rez, koji je izazivao iseljavanje i promjenu vlasničke strukture nad zemljišnim posjedima. S druge strane, ti su procesi izgledali

neizbježni. Intenzifikacija uvođenja i primjenjivanja raznih standardâ iz moderno ustrojjenih zemalja na području prava, gospodarstva, školstva i znanosti nužno su se nametali provoditeljima političkih odluka, ako su težili dostizanju suvremenih dostignuća razvijenijih društava.

Problem europskog razvoja ostaje u političkoj sferi, a kad je riječ o hrvatskom slučaju, onda u njemu dominantno mjesto zauzima područje nacionalnog pitanja ili, kako se to uvriježilo u našoj historiografiji pisati, pitanje nacionalne integracije. Premda se pripisivalo odlučujuće mjesto gospodarstvu i industrijsko-financijskim mjerilima, činjenica je da su ta mjerila bila usko povezana s javnim mnijenjima pojedinih nacija, koji su u prvi plan stavljali nacionalne interese. U pojedinim dijelovima Europe, napose krajem stoljeća u njezinim središnjim i istočnim područjima, živjeli su narodi bez vlastite države koji su osjećali potrebu za potvrdom svoje individualnosti. U hrvatskom slučaju smatralo se da je glavni izvor usporenog razvoja gospodarstva i financijskih tokova odlučivanje izvan hrvatskog središta. Unutarnje uređenje Monarhije nije dopuštalo da se hrvatski nacionalni interesi zadovoljavaju, onako kako je to htjela i zahtijevala većina, koja je držala da su drugima prenešene prevelike ovlasti, što unatoč proklamacijama o zajedničkim ciljevima nije donosilo obostrano zadovoljstvo. Zato je zahtijevana veća autonomija ili nacionalna nezavisnost, ovisno o vremenu kad su ti zahtjevi istaknuti.

Hrvatsko povijesno iskustvo izravno je vezano uz egzistenciju jedne od europskih velesila, koja je sadržavala neke od osobina imperija, obuhvaćajući veliki dio srednje Europe i težeći za provođenjem aktivne politike u jugoistočnoj Europi. Takav pejsaž je dopustio svakom članu te zajednice da osjeti veličinu. Ali, Habsburška je Monarhija u drugoj polovici 19. st. ušla u svoju posljednju fazu razvoja. Ustroj dualističkog sustava pokazao se neuspjehom koncepcijom izlaska iz permanentnih kriza unutarnjeg ustrojstva Monarhije i stalnim poticateljom centrifugalnih težnji.

Unatoč snazi imperijalne ideje - protkane i sa sadržajima konstitucionalnosti, parlamentarizma i duge tradicije dinastičke vladavine - još uvijek je presudnu moć nosila nacionalna koncepcija. Habsburški su vladari imali, prema mnogim povjesničarima, problem u vladanju zato jer nisu mogli stvoriti nacionalnu državu. Pokušaji uvođenja logike supranacionalnosti i s njom pripadajuće centralizacije nisu imali uspjeha. Briga za održavanjem i razvojem nacionalnog identiteta i težnja za postignućem što višeg stupnja suvereniteta ostali su u prvom planu. Ipak, prvaci pojedinih nacija nisu bili u bezuvjetnoj koliziji s koncepcijama višenacionalnih integracija. Strah od gubitka nacionalnih stečevina nukao ih je na razmišljanje o stvaranju interesnih zajednica pa se tako upravo i među pripadnicima tzv. nehegemonijalnih naroda – Česima, Slovacima, Rumunjima, Slovencima, Hrvatima i drugima – dugotrajno poticala misao održivosti Podunavske Monarhije.

Kako su hrvatski političari, kao tumači kolektivne volje, gledali na Europu i sve političke izazove koji su se u njoj pojavljivali? Već su predvodnici Narodnog preporoda i prvih hrvatskih stranaka ugradili u svojim nastupima sliku o isprepletenosti Europe i Hrvata. Ljudevit Gaj je istaknuo predodžbu, za koju se slobodno može napisati da je imala dominantan položaj i učestalo se ponavljala u javnim raspravama bez obzira na stranačke pripadnosti. Hrvati su sastavni dio Europe i ne samo to, oni su “kêrv svoju dragovoljno prolijevali kroz stolêta na kordunu europskom za Europu”, a posljedica je bila njihova zaostalost na području napretka i blagostanja.¹ Biskup Strossmayer je rekao

1) Ljudevit GAJ, “Proglas i pravac našega teženja”, Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske, br. 100, tečaj XI, Zagreb, 13. prosinca 1845., str. 417-418.

da “jedva ima naroda pod nebom koji požrtvovanjem svojim i stoljetnim, tako rekav, mučeništvom svojim toliko si susjedne narode, toliko cijelo carstvo, pače cijelu Evropu zadužio, koliko naš narod; zato scijenim da je sveta dužnost susjednih naroda, sveta dužnost carstva i cijele Evrope tim se narodu našem odužiti da ga živo i iskreno u težnji njegovoj, stare i nove rane državnoga tijela svoga po mogućnosti iscijeliti ter mu staru snagu i valjanost povratiti.”² To je bilo, za ono vrijeme, tipično shvaćanje o borbi “naših starih za krst časni i slobodu zlatnu”, koja bi zauzvrat morala dobiti više pozornosti i naklonosti od europske javnosti. S druge strane, na području međunarodne promidžbe osjećao se loš odjek zbog držanja hrvatskih vojnika protiv drugih naroda tijekom revolucionarne 1848., kad je liberalna Europa u Hrvatima vidjela “barbarske podlace” i “sliepo oružje natražnjačtva.” Spomenuti navodi pokazuju traženje da se Hrvatima podari poštovanje i svojevrsna nagrada za zasluge, do čega nikako nije dolazilo.

Preostalo je pokušati zainteresirati svijet za Hrvate, u čemu se je naročito istaknuo Eugen Kvaternik, nastojeći promijeniti uvjerenja o “omraženom hrvatstvu” pisanjem članaka u više europskih jezika i obližanjem raznih prijestolnica, dok su istodobno domovinski političari okupljeni oko tadašnjeg kancelara Mažuranića bez uzbuđenja tvrdili da “znade sva liberalna Europa, da su Hrvati god. 1848. onako misliti *moral*i, upravo iz ljubavi prave obćenite slobode, te iz oduševljene privrženosti k svojoj narodnosti, k svojoj domovini i k svojem starodavnim pravom.”³

Kao skupina u trajnom usponu, pravaši su držali da je njihov program o slobodi i nezavisnosti hrvatskog naroda potpuno sukladan sa sadržajem europske politike koja podupire “svaku misao slobode pojedinih narodnosti”⁴. Inspiraciju su potražili u Francuskoj revoluciji, koja im je svojim primjerom poslužila da promiču načelo narodnog suvereniteta nasuprot načela samovolje vladara. Glavna je težnja pravaša bila protumačiti što je to hrvatski narod i njegova državnost u vremenu kad su mnogi nacionalni pokreti bili smatrani demokratskim i progresivnim gibanjima, koja su uz to uživala i potporu dijela liberalne inteligencije zapadne Evrope.

Još jedna žarišna točka druge polovice 19. stoljeća - kod pravaša se javlja i kritika panslavizma koji je shvaćen kao antieuropski pokret, tj. kao koncepcija koja nije u skladu sa zapadnoeuropskom kulturom, za razliku od hrvatskih narodnjaka kod kojih je prevladavalo drukčije gledište po kojemu je Europa shvatljiva samo u trojstvu velikih grupa kao što su Germani, Latini i Slaveni, što ih je dovelo do zaključka da u tom odnosu odmjeravanja snaga treba stati uz slavensku stranu, predvođenu velikim ruskim narodom, koji je k tome imao i ulogu širitelja moći u azijskim, istočnim prostranstvima.

U vezi s time može se istaknuti još jedno pitanje u kontekstu hrvatskih veza s visokom europskom politikom? Riječ je o Istočnom pitanju. Najvažniji hrvatski intelektualci puno su pozornosti posvetili problemu usporenog raspada Osmanlijskog carstva u Europi. Ništa neobično s obzirom da se radilo o prostoru koji je na svojem zapadnom rubu obuhvaćao i Hrvate ili je u svijesti većine tumača prava povijesnog prava pripadao u sklop hrvatske državnosti. Ideolozi južnoslavenstva, predvođeni Franjom Račkim, otvoreno su isticali nemogućnost “evropeizacije” Turske putem reformi zbog njezinog muslimanskog

2) Josip Juraj STROSSMAYER-Franjo RAČKI, *Politički spisi*, pr. Vladimir Koščak, Zagreb 1971., str. 91.

3) “Naše stanje i naša zadaća. Program Samostalne narodne stranke”, *Domobran*, ur. Gjuro Deželić, tečaj 1., br. 1, Zagreb, 14. svibnja 1864.

4) Uz to Kvaternik piše: “Politika indi hrvatska stranke prava jest zdrava, jer moguća i izvediva, kano ti u suglasju s europskom; ona je korisna, jer uz najmanje žertve vodi narod k sreći /.../, Hrvatska, Zagreb 1869., str. 43.

karaktera, a Strossmayer je oštro zaključio: "Opstojanje Turaka u Evropi je prava rak-rana i gangrena, koju bi trebalo što prije odsjeći od ostaloga tijela Evrope."⁵ Tako je došao do istoga zaključka kao i njegov prijatelj, britanski državnik Gladstone o potrebi protjerivanja Turaka iz Europe, premda je Turska odredbama mirovnih ugovora bila primljena među europske države. Uopće, narodnjački prvaci su europsku ideju redovito oslanjali na tradiciju kršćanstva. Za njih je kršćanska Europa bila nositelj velikih ideja pa tako i ideje narodnog jedinstva koja je trebala povezivati kršćanske narode na južnome kraku slavenstva. Suprotno tome, pravaši su razvili tezu o višekonfesionalnoj naciji, koja je programatski dopuštala drugačije vizije razvoja, a time i integriranje muslimanstva u hrvatsku nacionalnu ideju.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće nastavila se težnja za stjecanjem legitimacije sposobnosti i kompatibilnosti s drugim europskim narodima. Sve izraženiji utjecaji znanosti, obrazovanja i kulture usmjeravali su na potrebu primjene međunarodnih načela. U Saboru se sustavno raspravljalo o postulatima građanskih prava i ustavnosti, pozivajući se na iskustvo zapadnoga svijeta, a učestale težnje za reformom izbornog prava, pratile su europske trendove. Istodobno, odjeci većih političkih ideologija Europe imaju utjecaja i u Hrvatskoj: liberalizam, konzervativizam, kršćanska demokracija i socijalna demokracija unose nove dimenzije političkom razvoju, ali domaće su specifičnosti i dalje određivale povijesni put.

Na početku 20. stoljeća afirmirala su se tako u hrvatskoj politici nova idejna strujanja. Među njima su istaknuto mjesto zauzela braća Radić. Zbog njihovog kasnijeg značenja u novom formuliranju hrvatskog nacionalnog pokreta vrijedi usmjeriti pozornost i na njihova gledišta. Stariji Antun postavio je odgovarajuće pitanje: "A što je to i tko je to tâ Evropa?"⁶ U njegovom slučaju javlja se euroskepticizam. Europa je "jedna prazna riječ i misao", a smisao njezina okupljanja samo je u "smrtnoj obrani ili u grabežu". Objašnjenje, koje polazi od imperijalističkog ustrojstva velesila, nalagalo mu je ravnodušan stav prema europskim načelima.

Međutim, njegov agilni brat Stjepan Radić odrana je vidio važnost europske komponente, što je bila posljedica njegovog školovanja u Parizu. Ako se fokusiramo na njegovu knjigu *Savremena Evropa ili karakteristika evropskih država i naroda* (Zagreb 1905.) i druga djela u kojima tumači europsku problematiku, onda je za njega Habsburška Monarhija "Evropa u malom", pa čak i idealni model mnogonacionalne zajednice u kojoj je postignuto da su "svi njeni narodi već više ili manje države u kulturnom smislu, tj. tako da su visoko kulturni, društveno sređeni i gospodarski jaki da nije moguće nijednog od njih ni potisnuti s njegovih pozicija, a kamoli ga odnaroditi/..."⁷ Radić je zapravo osvježio gledišta iz 1848. koja su polazila od činjenica da nam "Austrija za mjerilo naših razmišljanja služi. Ona nam sa svojim življima Evropu predstavlja. U njoj su najglavniji narodi Evrope po svojim plemenima predstavljeni... Što se u njoj raspravi, vrijedit će za cijelu Evropu. Njena sloboda Evropu oslobodava: njeno poraboćenje Evropu zarobljuje."⁸

5) Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992., str. 185. i J. J. STROSSMAYER-F RAČKI, n. dj., str. 216.

6) *Sabrana djela Antuna Radića*, "Nek Evropa znade naše jade!..", sv. IV., Zagreb 1937. (Dom od 13. studenoga 1902.), str. 321-324.

7) Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. 1, Zagreb 1972., str. 50.

8) Usp. Radićevo pisanje s gledištima Slavenskog Juga iz 1848., u: Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958., str. 388.

Usporedo s tim gledištem, pojavili su se političari koji su na posve drugačiji način vidjeli velike međunarodne probleme u Europi i hrvatski položaj. Jedan od prvaka Novoga kursa, Ante Trumbić, u saborskom je govoru iz 1903., izložio potrebu za svrstavanjem: "Pratimo li modernu političku literaturu u čitavoj Evropi mi ćemo svugdje, u svakom narodu naći velikih umova; koji znadu i objektivno i temeljito prosuđivati međunarodne odnošaje, koji pokazuju na Germaniju, koja svojom osvajačkom politikom prieti sa sjevera čitavom jugu evropskom." Stoga, Trumbić zaključuje "Uz pomoć drugih naroda, uz osvjedočenje kulturne Evrope, da je opravdana naša borba, da su naši zahtjevi sveti, da su humani, jer potječe iz ljubavi za obstankom i životom, prisilit ćemo nepravdu, koja danas vlada udesom ove monarhije, da se udovolji pravima i zahtjevima i ovoga naroda, koji u ovoj monarhiji uvijek je samo trpio od prvoga početka pa do dana današnjega. Monarhija, koja je imala da bude stjecištem i zakloništem malenih naroda usred Evrope pod moćnim žezlom velike dinastije, iznevjerila se je svojim prvim zadatcima. Pa mjesto da bude kućom slobode naroda, da narode njeguje u njihovom razvitku i napredku, u ovoj se monarhiji samo robuje, robuje se a da takovo stanje uzmogne potrajati stvaraju se smutnje medju narodima, mjesta da ih se uči izmječnoj ljubavi i poštovanju, stvaraju se krive potrebe jedinstvene uprave, koje su jedinstveno upravljene proti sreći svih naroda!"⁹

Tako je sliku idealizirane Podunavske monarhije zamijenila potpuno drugačija vizija utemeljena na neodgodivoj potrebi rušenja Habsburške Monarhije. Pokazalo se da nije trebalo dugo čekati na polarizaciju i sukobe. U Europi su se otvorila vrata prevratima i njihovom legitimiranju.

Prvi svjetski rat donio je na dnevni red vojno-političke kalkulacije i gospodarsko suparništvo u kojima predmet europskog zajedništva nije imao mjesta. Razlike u ciljevima vodili su naglašenom udaljavanju među narodima. Ljudski gubici od osam milijuna stanovništva i goleme materijalne štete svjedočili su o posljedicama dubokog neprijateljstva. Ni postignuti mir nije dopustio da se ovlada netrpeljivostima prošlosti, nego je samo potisnuo na kratko antagonističke tendencije. Hrvatima je, kao i većini drugih naroda Evrope, preostalo da se prilagođavaju izazovima rata i poraća. Osjećaj zajedničkog interesa s Monarhijom probudio se u trenucima novačenja i popunjavanju rovova, dok se istovremeno počela organizirati politička emigracija, koja je potražila rješenje u svrstavanju uz članice Antante. Pred kraj Velikoga rata pojavljuju se i u domovini nova gledišta koja su sve otvorenije vodila prema dezintegraciji postojeće države. U Hrvatskom se saboru istaknuo pravac razmišljanja u skladu s vanjskim trendovima, oslonjen ovoga puta na američku, izvaneuropsku inicijativu: "Samoopredijeljenje naroda temeljna je misao svakog naroda, koja se tečajem svjetskog rata više no ikada prije naglasila i istakla. Polazeći s tog stanovišta [Starčevićeva stranka prava] smatra [se] samo onaj mir dostojnim, koji će na pravedan način zajamčiti svim narodima evropske kulturne zajednice, slobodan i samosvojan razvitak i koji će omogućiti plemenitu utakmicu na području blagostanja i ljudske civilizacije."¹⁰ Kasnije je američki ministar vanjskih poslova Robert Lansing priznao da predsjednik Wilson nije smio izaći s idejom samoodređenja jer je ona poticala nade koje se nisu mogle ispuniti.¹¹ No, Habsburgovci su pokazali nemoć da

9) Ante TRUMBIĆ, "Riječka rezolucija: o tridesetogodišnjici njena opstanka 1905.-3. X.-1935. Iz mojih političkih uspomena", u: *Obzor spomen-knjiga 1860-1935*, Zagreb 1936., str. 28-39

10) Adresa Starčevićeve stranke prava od 1.3.1917. kao protupredlog odborovoj adresi predložen u hrv. saboru dne 1. ožujka 1917., Zagreb 1917.

11) Margaret MACMILLAN, Paris 1919. Six Months that Changed the World, New York, 2003, str. 11

reformiraju Monarhiju i time su tjerali i zagriženije pobornike “habsburškog patriotizma” da se pretvore u pristaše njihovog uklanjanja.

S krajem 1918. Hrvati su bili jedan od naroda koji je napustio veliku Monarhiju i time ušao u novu zajednicu - Kraljevinu SHS/Jugoslaviju. Taj sklop nije pokazivao da može biti forma života koja će im trajnije odgovarati jer je i dalje prevladavala marginalizacija i stagnacija. Cjelokupni razvoj Europe počivao je na poroznim temeljima tako da je upravo u međuratnom razdoblju došlo do nicanja ideja kojima se težilo prevladavanju kriza. Među njima su bile i koncepcije kontinentalnog povezivanja, o kojima su osobito morali razmišljati i manji narodi radi osiguranja odgovarajućeg mjesta u mozaiku razvijene Europe. No, prevladali su drugi oblici akcije i izazovi novih imperijalizama koji su malo toga dobroga donijeli, štoviše događaji su izmakli nadzoru na štetu većine Europljana.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LVI-LVII
ZAGREB 2003.-2004.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LVI-LVII, str.1-259, Zagreb 2003.-2004.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clío

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky